Аскар АКАЕВ: Кыргызстандын тарых

Кыргыз жеринин ар бир булуңу тарых табышмагын таңгаларлыктай өз койнуна жашырып жатат. Анын айдың-мейкини үстүнөн көөнөрбөс изин калтырып, кылымдардын кербени узап кеткен. Байыркы замандарда чет жердик баскынчылардын ордолору биздин жерибизди оң-туурасынан тебелеп өтүшкөн. Анан ушул эле жерди, ага укумдан-тукумга уланган кандаштык тамыр аркылуу байланып, андан өмүргө дем берген жашоо кубатын көрүп, кадырлап сүйгөндөр ар качандан бир качан тер төгө иштетишкен да, көз карегиндей аздектеп келишкен. Ушул аймак аркылуу Улуу Жибек жолунун эң бир кыймачийме бутагынын өткөнү да Ала-Тоо жеринин жанга жагымдуу керемет күчү, көөнө доорлордон бери анда жашаган кишилердин ынтымак түптөгөн, мейmандос-мээримдүү мүнөзүн ырастап турат.

Алыскы замандарды изилдешкен тарыхчылар адатта эки салаага бөлүнүшөт. Алардын бири байыркы кылымдардын мурасын өткөн маданияттардын материалдык эстеликтери боюнча изилдесе, экинчиси - жазма булактар боюнча изилдөө жүргүзөт. Биринчи топтогулар өздөрүнүн эмгектеринде жүздөгөн жана миңдеген жылдарга гана эмес, а ондогон жана жүздөгөн кылымдын түпкүрүнө уланып кеткен тарыхый табышмактардын сырын ачуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Азыркы Homo Sapiens, тарыхчылардын пикири боюнча, мындан 40 миң жылга жакын убакыт мурда жаралган экен. Ошол мезгилге таандык адам жашаган турактар дүйнө жүзүнөн арбын табылды. Франциядагы Кро-Маньон үңкүрүнүн аталышынан улам, азыркы типтеги жерден казылып алынган адамдарды кроманьондуктар деп аташкан.

Ал эми ага дейре, тарыхый изилдөөлөргө таянсак, неандерталдардын - азыркы адамдын бабаларынын доорун мүнөздөгөн мезгил тилкеси орун алган. Аны «таш кылым» деп аташкан. Фергана ойдуңунун тескей тоо кыркасындагы Сох дарыясынын өрөөнүнөн Сел-Үңкүр аттуу үңкүр-конуштун табылышы кийинки мезгилдин эң көрүнүктүү археологиялык ачылышы болуп калды. Бул конуш-турактын тарыхы, археологдордун ою боюнча, 126 миң жылга барабар. Анын ордунан архантроп - адам-

со, экинчиси - Фергана өрөөнүндөгү дарыялардын жайыгы жана анын оазистериндеги отурукташкан дыйканчылыкка байланышкан.

Мындай учкай тарыхый экскурсту мен, окурманды кыргыздардын улуттук аң-сезиминин алгачкы өнүмдөрү көктөп, алардын биримдиктешүүгө жана өз алдынча мамлекет курууга болгон каалоо-тилеги артыла баштаган доор турмушуна алып баруу максатында жасадым. Бир нече миңдеген жылдарга уланган «ак чач» кылымдардын тереңине саякат кээде аз гана барактарга сыйып калганы таң калтырбай койбойт. Мында, мен жогоруда жазып кеткендей, «тарыхый абберациянын» өзгөчөлүктөрү таасын болуп баамга урунат.

Биздин тоолорубуз кайталангыс көркөм. Тоо көлдөрүбүз менен берметтердин бермети болгон Ысык-Көлүбүз өздөрүнүн уникалдуу көк-жашыл түсү жагынан адам акылын айран калтырат. Шар аккан күчтүү дарыялар менен шаркыратмалардын сыйкырдуу улуу касиети сөз жүзүндө айтып жеткиргис.

Ошондой болсо да, республиканын түштүгүнө, кут конгон Фергана өрөөнүнө барган сайын, мен жүрөк толкуткан сонун көрүнүштөргө туш келе берем. Андагы кереметтүү жерди бир укумуна чейин мээрим төгө иштеткен дыйкандардын эмгекчилдигине башымды ийе, таазим этем. Керилген берекелүү талаалар, жүзүмзар тилкеси, жашылча айдалган плантациялар, жемишин көтөрө албай ийилген толукшуган бак-шак көргөн көздү кубантат. Анан береке-байлыгы мол мына ушул түштүк жеринин үстүндө байыркы кылымдардын руху алда кандайдыр күч менен жашап жатканы байкалат.

Республикабыздын түштүгүнүн тарыхы менен мен президенттик жылдарымда гана чындап тереңдеп таанышууга мүмкүнчүлүк алдым. 1990-жылы болуп өткөн Ош окуясын эске түшүрүүнү каалабас элем. Бул менин жүрөгүмдө да, миллиондогон мекендештеримдин жүрөгүндө да жашап калган азаптуу кайгы. Жашообуздун жарык маанайлуу эскерүүлөрүнө кайрылып, сезди улантмакчымын. Түштүк элинин турмушу менен жакындан таанышып жатып, мен алар республиканын мамлекеттик көз каранды эместигинин жарыяланганына байланыштуу 1991-жылдан тарта башталган жаңыча

цияларга катышкан, биздин өлкөбүз жана анын бай тарыхы жөнүндө бир катар кызыктуу китептерди жазган. Россиянын уулу Ю.Заднепровский кыргыздарды жан-жүрөгүнөн сүйдү. Республикабыз анын өз үйү, өлөң төшөгүнө айланды. Ал 1999-жылы, Оштун 3000 жылдыгын майрамдоого бир жыл гана жетпей каза болду. Эгер тирүү болгонунда, мындай салтанатты өзү Фергананын жана Оштун тарыхына кошкон залкар салымынын таанылышы катары кабыл албайт беле. Ю.Заднепровский жөнүндө эстелик биздин элибизде ар

Жүрөк сүйүнткөн кубанычтар чегинен ашып жатты. Мен мындай чегинүүнү

мердиги менен байланышкан. XIII-XIV кылымдардагы Чыңгызхан урпактары-

кылымда - түрктөр келишти. Ошондон тартып, Кыргызстандын түштүгү Ала-Тоо койнунда бирде жаралып, бирде жок болуп келген түрдүү мамлекеттик бирикмелердин курамына кошулуп жашады. Түштүктүн абалы өзгөчө болуп, анда түштүк жагынан Иран менен араб дүйнөсүнүн таасири, ошондой эле батыш тарабында жаралган басып алуучулук умтулуулардын толкуну кыргыз жеринин Түндүк аймагына салыштырганда көбүрөөк сезилип жатты.

Фергананын тарыхынын орчундуу бөлүгү Чыңгызхан менен Темирдин жортуулдары жана алардын укум-тукумунун иш-

дын сөөктөрү табылды. Бул жерден казылып алынган байыркы киши питекантроптордун, синантроптордун жана аларга окшогондордун тибине кошулат.

Соңку палеолиттик деп аталган, андан көп кийинки тарыхый жашоо издери Кыргызстандын территориясындагы бир катар жерлерден жолукту. Алардын ичинен көбүрөөк белгилүүсү Ферганадан 40 км. алыстыктагы Капчыгай болуп саналат, андагы Дангирек-Дере капчыгайында байыркы замандын таш сындырып-кесүүчү жайы орун алган. Ушуга эле окшош турак-конуштарды Нарын өрөөнүнө чыга бериштеги Ичке-Суунун өйүзүнөн жана Талас дарыясынын баш жагындагы Миң-Булак айылынын аймагынан көрүүгө болот. Андан кийинки кезекте мезолит, неолит жана энеолит доорлору үстөмдүк кылган. Эми бул байыркы кылымдарда Кыргызстандын чөлкөмүндө кишилердин уюмдашкан бирикмелери турмуш кечирип калышкан. Тарыхчылар, өмүр үчүн чогуу-чараан күрөшкөн адамдардын жашоосу, тиричилик мүнөзү, маданияты жана ишмердүүлүгүнүн ыкмалары бир доордон экинчи доорго карай, алар 5-6 кишиден турган чакан топтордон тартып, андан кыйла чоң коллектив деңгээлине жеткенге чейин кандайча эволюциялык жол менен өнүгүп келгенине байкоо жүргүзүп келатышат.

Биздин бабаларыбыздын турмушу жөнүндөгү көбүрөөк маалыматты мындан 5 миң жылдай убакыт мурда кезеги жеткен «коло дооруна» таандык археологиялык табылгалар бере алат. Колону пайдаланып, курал-шайман жасоо андагы темир эритүүчүлөр менен усталардын профессионалдык жумушу болуп калган. Катуу металл-дан өркүндөтүлүп жасалган өндүрүш куралдарын колуна алган соң, байыркынын кишиси табияттын үстүнөн дагы ыкчамдап акыл-эстүү бийлик кылууга киришкен. Жер берекеси артылган өрөөндөрдө маданияттуу дыйканчылыкты баштоонун мүмкүнчүлүгү ачылган. Талаалуу аймактарда түркүн тилде сүйлөгөн көп сандаган уруулардын ортосундагы алака барган сайын чың-далып, натыйжада ал турмуштук түшүнүктөр менен пайдалуу ыкмаларды алмашууга жана башка элдердин тилдерин үйрөнүүгө жол ачкан.

Кыргызстандагы «коло дооруна» карата окумуштуулар эки типтүү маданиятты - андронов (Красноярск крайындагы Ачинск шаарынын жанына жайгашкан Андроново кыштагынын атынан) жана чуст (Наманган областындагы Чуст турагы) маданияттарын баса көрсөтүп жүрүшөт. Мунун бири көбүнесе чарба жүргүзүүнүн малчылык-дыйканчылык түрү менен байланыштуу бол-

өзгөрүүлөрдү башка региондорго караганда алдаганча чоң кубаттоо менен кабыл алышканына күбө болдум. 2000-жылдагы президенттик шайлоодо мага кеңири колдоо көрсөтүшкөнү үчүн түштүктүктөргө ак дилимден чыккан ыраазычылыгымды билдирген элем жана азыр дагы ошондой сезимдемин.

Байыркы Ош

Түштүк элине карата өзүмдүн адамдык симпатиямдан улам болуу керек, мен түштүктүн жана анын башкы борбору Ош шаарынын тарыхынын проблемаларына барган сайын тереңдеп кызыга баштадым. Ленинградда өткөн студенттик жылдарымдан кийин кайра баштан Н.Бичуриндин, В.Бартольддун, А.Бернштамдын жана башка россиялык окумуштуулардын эмгектерине кайрылууга туура келди. Азыркыга дейре, Фергана жөнүндө алгачкы эскерүүлөр камтылган Батыш окумуштуулары менен россиялык саякатчылардын китептеринин тизмегин көрүнүктүү жерге сактап келатам.

Анда мен Фергана өрөөнүнүн кулуну, султан Захереддин Мухаммед Бабурдун өз туулган жеринин табияты жана Ош шаары тууралуу ушунчалык таасын-так, жүрөк сүйүүсүн арнап жазган «Бабур-Наме» деген чыгармасын чоң толкундануу менен окуп чыккан элем. Ал аталган жергеде эки курулуш - хужраларды, анын ичинде Бара-Кух тоосунун этегиндеги Жауз мечитин тургузган экен. Бабур «Фергана аймагында жанга жагымдуулугу жана абасынын тазалыгы жагынан Ошко тең келер шаар жок» деп жазган.

Россиялык окумуштуу Ю.Заднепровскийдин Оштун тарыхын изилдөөгө кошкон салымын чоң ыраазычылык менен эстеп жүрөм. Ал байыркы түштүк шаарды адам катары сүйүп калган. Аны менен болгон ар бир аңгемебиз, байыркы Ош шаары биздин алыскы тарыхыбыздын байлыгына жана анын адамзат цивилизациясына кошуучу салымына жаңыча көз менен кароого мүмкүндүк берүүчү улуу тарыхый феномен экенин түйдүргөн өзгөчө бир сонун сезимге мелт-калт толуп турду. Өзүнүн «Ош шаарчасы» деген атактуу эмгегинде, ишенимдүү далил-негиздерге таянуу менен, Ю.Заднепровский өзүнүн Ош калаасы мындан 3000 жыл илгери түптөлгөн деген идеясын бекемдеген.

Профессор Ю.Заднепровский кызык-маңыздуу өмүр жашады. 1946-жылдан баштап ал республикабыздагы көп жолку археологиялык экспеди-

качан сакталат. Республикабыздын түштүгүнүн тарыхын изилдөөгө россиялык окумуштуу В.Массондун да кошкон салымы зор.

1996-жылдын 25-августунда мен 2000-жылы Оштун 3000 жылдыгын майрамдоо жөнүндө Указга кол койдум. Бул улуу тарыхый датаны ЮНЕСКО дүйнөлүк деңгээлдеги маданий окуя деп тааныды. Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдында «Ош-3000» Мамлекеттик дирекциясы түзүлдү. Ошентип, майрам улуттук жана эл аралык кеңири алкакка ээ болду.

Кабыл алынган президенттик чечимди жүзөгө ашыруу жана Оштун байыркы тарыхы жөнүндө билимдерди тереңдетүү максатында 1997-1998-жылдары менин колдоом менен төрт эл аралык илимий конференция өткөрүлдү. Алгачкы экөө 1997-жылы - «Ош XXI кылымдын босогосунда: тарыхтын түпкүрүнөн цивилизациялуу келечекке» жана «Ош оазиси континенттердин жана цивилизациялардын кесилишинде» деген темаларда өттү. 1998-жылы «Оштун жана Ош областынын монгол дооруна чейинки тарыхы менен маданияты» деген темадагы эл аралык конференция, ал эми 1999-жылы «Байыркы Ош орто азиялык контекстте» деген темадагы конференция чакырылды. Ата мекендик окумуштууларыбыздын Оштун тарыхына арналган көп сандаган кызыктуу изилдөөлөрү жаралганын да кошумчалай кетели. Конференциялар менен жаңы изилдөөлөр Оштун 3000 жылдыгын майрамдоо жөнүндөгү президенттик чечимдин негиздүүлүгүн ырастоодо бирдей көз караште болду.

Бүткүл өлкөбүз Ош шаарынын 3000 жылдыгын улуттук чоң майрам катары белгилеген 2000-жылдын октябрь күндөрү менин эсимден эч убакта чыкпайт. Салтанатка көптөгөн өлкөлөрдүн жана эл аралык уюмдардын өкүлдөрү ат арытып келип катышты. Ош шаарын Кыргызстандын экинчи борбору деп жарыялаганда, түштүк журтунун шыктануусу ого бетер өстү. Республиканын түштүгүндө тез-тез болгон учурумда, бул чечим адамдык көз караштан алганда да, саясый жактан алганда да туура болгонуна ынанам. Мамлекет менен коом мындан утуш гана алышты. Жыл өткөн сайын аталган чечимдин мааниси улам арта бермекчи.

Менин көз алдыма 2000-жылдын 4-5-октябрында эң сонун майрамдык иш-чаралар жана элдик сайрандар кулач жайган Оштун кооз көчөлөрү менен аянттары, көп түрдүү көркөм түскө бөлөнгөн шаардык стадион тартылат.

байыркы тарых менен азыркы замандын табигый айкашуусу кантип майрамга, кантип коомду улуттук биримдикке ээрчиткен кубаттуу күчкө айланганын көрсөтүү максаты менен жасадым.

Республиканын түштүгү бир гана Ош шаарынан эмес, ал ошондой эле өз карамагына даңктуу тарыхый өткөнү бар көптөгөн шаарлар менен кыштактар кирген Жалал-Абад жана Баткен сыяктуу областтык борборлордон да турат. Бул өткөн тарых Ферғананын таржымалынан айрыкча таасын көрүнөт. Ош шаары бул региондо ар качан алдыңкы орундардын бирин ээлеген. Тээ түпкү доор - «таш кылымдан» башталган ар бир этапта тарых Фергана оазисинде өзүнүн эстен чыккыс белгилерин калтырган.

Ош шаарчасы чуст маданиятынын убагында өзүнүн өнүгүү деңгээли, ал мезгилге салыштырмалуу алдыңкы шаардык пландоосу, тармактанган инфраструктурасы, кол өнөрчүлүк маданияты жана дыйканчылыктын жогорку баскычы менен айырмаланган. Сулайман-Тоо ошол замандарда өзгөчө статуска ээ болуп, региондо культтук борборго айланган. Оштун өмүр баяны дал ушул чуст мезгилинен тартып башталат. Оштун өзүндө жана анын айланасында болуп өткөн окуялар региондун чегинен тышкары жактарга толкун сыяктуу жайылып кеткен да, кырдаалдын өнүгүшүнө көрүнүктүү таасирин тийгизген.

Фергана өрөөнүндө б.з.ч. биринчи миң жылдыкта Давань мамлекети өмүр сүргөн. Ошол учурда региондо, тарыхый хроникага кайрылсак, 300 миңге жакын өнүккөн экономика тармактары бар күчтүү мамлекет катары даңкталуучу. Экономикасынын негизин жакшы калыпка салынган, сугат жерлерди иштеткен дыйканчылык түзгөн. Чакан Давань мамлекети б.з.ч. II кылымдын акырында бир катар чет элдик кол салууларга дуушар болду. Баскынчыларды өлкөнүн байлыгы жана анын Улуу Жибек жолу өткөн ыңгайлуу географиялык абалы кызыктырган... Фергналыктар нечен мертебе жеңилүү азабын тартышты, бирок, аларга тийишкен чет жердик аскерлерге да «той түшүп» калган жок. Маселен, б.з.ч. 103-жылда Хань империясынын жүз миң аскерлүү армиясынан он миң жоокер гана үйүнө тирүү кайтып кеткен.

V кылымда Ферганага эфталиттер, а алардан көп өтпөй, VI

нын заманында, карамагына Фергана өрөөнү кирген чагатай улусу Хайду мамлекетинин курамында турган. Замандаштарынын айтуусу боюнча, Ош үчүн бул мезгил акырындык менен кайра жаралуунун мезгили болгон. Отурукташкан калкка кысым көрсөтүүдөн баш тартууну беттеген Хайду мамлекетинин саясаты Ферганада эң башкы жагдайды аныктаган. Ал учурда жогорку уюмдашкандыгы менен айырмаланган көчмөндөр өздөрүн социалдык баскыч жагынан отурукташкан дыйка[illegible]нын үстүнөн караган кожоюн, а[illegible] сөөктөр катары да эсептеген. Ат үстүндө жүрүү бийлик дегенди билдирген. Хайду мамлекетинде буга бөгөт коюуга аракеттер жасалды.

Темирдин заманында, анын Моголистанга каршы Чыгышка жасаган жүрүштөрү Фергана жана Ош жергеси аркылуу өтүп, шаарлар менен кыштактардын талкаланып жок болушуна алып келди. Темир өлгөндөн жарым кылым убакыт өткөндөн кийин Фергана өрөөнү анын чөбөрөсү Омар-Шейхтин карамагына берилди, ал Индиядагы Улуу Моголдор династиясынын болочок негиздөөчүсү Захереддин Мухаммед Бабурдун атасы болучу.

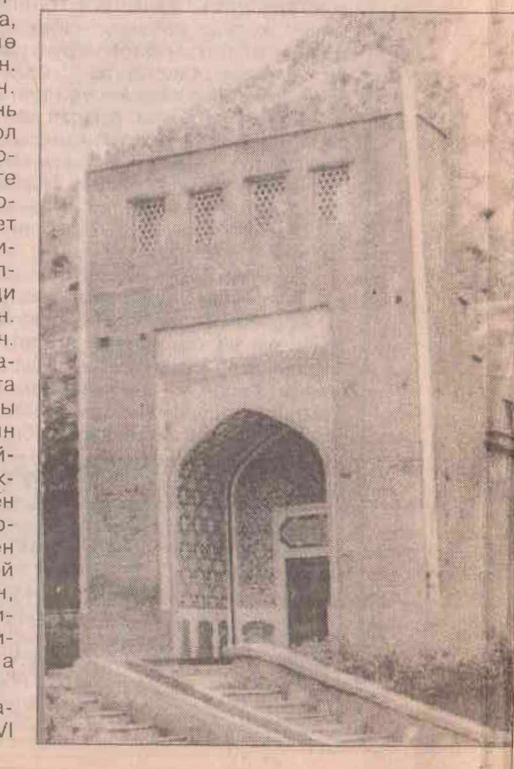

Захереддин Мухаммед Бабур

Бабурдун ысымы Ош үчүн легендарлуу болуп саналат. Ал өзүнө он эки жашында атасынан мурас болуп калган шаарды берилип сүйгөн. Кийинчерээк, Ферганадан алыс тарапта жашап жүргөн мезгилинде, өзүнүн туулуп-өскөн аймагын арман кылып эстеген. Сулайман-Тоонун боорунда калыбына келтирилген «Бабурдун үйү» кыргыздардын жана Оштун бардык меймандарынын таазим этүүчү ыйык жайына айланды. Анын жогорку поэтикалык стиль менен муундун үлгүсү катары саналган «Бабур-Наме» аттуу чыгармасы бүткүл дүйнөгө таанымал. Бабур бул чыгармасында Ош шаары менен анын айлана-тегерегинин артыкчылыктарын ушунчалык таасындык менен жазып калтырган. Шаардын чекесиндеги жашыл айдыңды жана шаар аймагын аралап аккан Ак-Буура дарыясынын өйүз-бүйүзүндө байманасы таШыган шаардыктардын талаалар, огороддор жана бакчалар болуп тилкеленген жемиш бактары менен көз кумарын кандырган гүлзарлары орун алган. Жа-

сын негиздейт. Үч кылымдан ашык өмүр сүргөн бул империя өз жашоосун 1858-жылы, Индияда британиялык ээлик органдон кийин гана токтоткон.

1983-жылы эл аралык коомчулук ЮНЕСКОнун чечими боюнча Бабурдун 500 жылдык юбилейин белгиледи. Албетте, анда анын аскердик жана мамлекеттик салымдары эмес, а тарыхчы, акын жана прозаик, өлбөс-өчпөс «Бабур-Наме» поэмасынын автору катары улуу таланты даңазаланды. Бабур - Кыргызстандын кулуну. Биз өзүбүздүн жердешибиз жана мекендешибиз менен сыймыктанабыз.

Бул айтылгандарга кошумча кылып, залкар мамлекеттик ишмерге таандык сапаттары менен катар эле, поэтикалык талантка да эгедер болгон «Алай канышасы» Курманжан датка Оштон алыс эмес жердеги Мады кыштагында жарык дүйнөгө келгенин белгилей кетүү керек. Анын чыгармачылыгын иликтегендер поэзия үчүн салттуу темаларды көз каранды эместик жана баатырдык идеялары менен коштоп-байыткан Курманжан датканын чыгармаларынын жогорку көркөмдүк деңгээлин баса көрсөтүп жүрүшөт.

...түштүгү күрдөөлүндө

...кеттик бийлигинин күрөшүнөн турат» деп доклад жиберген.

Түштүк кыргыздардын Кокон хандыгына каршы XIX кылымдын 70-жылдарынын биринчи жарымындагы көтөрүлүшү анын кулашынын чечүүчү факторлорунун биринен болгон.

Бул көтөрүлүштүн жетекчиси Пулатхан деген ат менен кеңири таанылган Исхак Хасан уулу эле. Падыша аскерлери тарабынан көтөрүлүш аеосуз басылгандан кийин, 1876-жылы анын жолбашчысын элдин көзүнчө даргага асышкан.

Кыргызстанды орусташтыруу боюнча падыша өкмөтүнүн жүргүзгөн саясаты түштүктөгү кырдаалга терс таасирин тийгизген. Орус дыйкандарынын кыргыз жерине көчүрүлө башташы Ферганадагы дыйкандардын жашоо кызыкчылыгына доо кетирди. 1893-жылы Оштун жанында Покровское (азыр Куршаб) кыштагы пайда болду. Ошол эле учурда, падыша өкмөтүнүн жер саясаты калкы конкреттүү жер ээлигине түздөн-түз байланып калбаган, көбүнесе көчмөндүк турмуш өткөргөн түндүктүн кызыкчылыгына өтө чоң салакасын салды.

Россиянын экономикалык саясаты, барыдан мурда товар өндүрүшүн өнүктүрүүнүн эсебинен, Ферганaнын чарбалык турмушунда ылдам темпте жүргөн өзгөрүүлөрдү жаратты. Соода-өнөр жай катмары кескин жогорулады. Алгачкы өнөр жай ишканалары пайда болуп, 1913-жылы биринчи жолу суусу мол арыктардын бирине чакан ГЭС курулду. Алгачкы атуулдук мектептер, медициналык тейлөөнүн уюмдашкан формалары жаралды. Ошто биринчи жолу атуулдук маданий иш-чаралар, музыкалык кечелер, спектаклдер, лекциялар ж.б. өткөрүлө баштады.

...жаңы кооз курулуштар менен толукталып жатат.

Түштүктөгү үч область - Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтары болжол менен республиканын өнөр жай продукциясынын 1/3 бөлүгүн чыгарат, мында көбүрөөк диверсифицирдүү экономикалык структурага ээ болгон Жалал-Абад областына алдыңкы орун таандык. Республиканын айыл чарба өндүрүшүндөгү түштүк облaсттарынын үлүшү кыйла бараандуу, ал 40 проценттен ашат. Бул тармакта Ош областы биринчи орунда. Түштүк жеринде республиканын 55% калкы жашайт, ал эми Ош областындагы калктын жыштыгы ушул багыттагы өлкөнүн көрсөткүчүнөн 1,7 эсеге көптүк кылат. Ондогон жылдар бою калыптанган өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшү менен калктын санынын ортосундагы айырма түштүктүн социалдык-экономикалык абалында өзүнүн чечилишин талап кылган кыйынчылыктар менен проблемалар жашап жаткандыгын көрсөтөт. Кыргызстандын мамлекеттик жетекчилиги, түштүк райондордун чарбачылыгын өлкөдөгү орточо көрсөткүчтөргө караганда кыйла жогорку темптер менен өнүктүрүүгө басым жасап жатат.

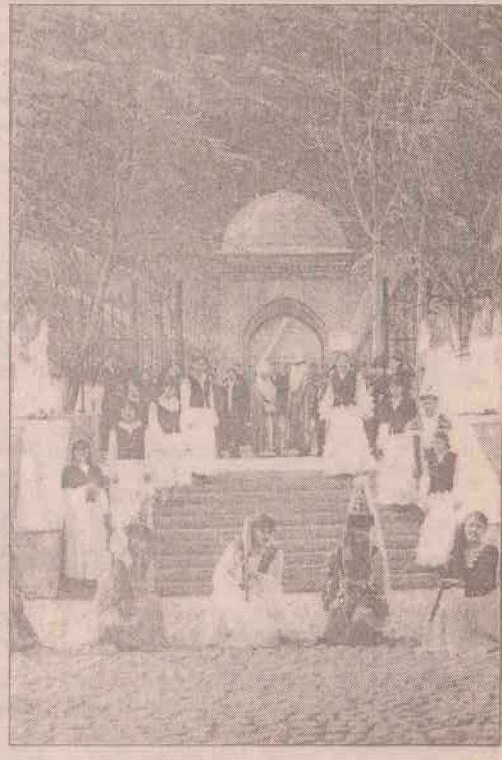

Республиканын ичинде да, сыртында да, түндүк менен түштүктүн ортосунда карама-каршылыктар бар дегендей чуу түшүрүп, абалды курчутууга кызыкчылык көрсөткөн күчтөр дале болсо бар. Алар конфликттүү маанайды дүрт эттирип ийүүгө ар кандай себептерди издешет. Адам курмандыгына алып келген, жакында, 17-мартта Жалал-Абад областынын Аксы районунда болуп өткөн драматизмдүү окуяларды мына ушундай көз караштa түшүндүрүүгө болот. Конфликт күчөп, чегине жеткен күндөрдө мен чет өлкөдө болчумун. Кайтып келген соң, иштин чоо-жайын иликтеп, жаңы башталган толкундоолордун анда көпчүлүктү таяк көтөрүүгө тукурган кара ойлуу күчтөр башында турган тартипсиздикке чейин өсүп кетишине бөгөт коюуга мүмкүн болгонуна ынандым. Бийликтегилер алсыздыгын көрсөтүү менен күч колдонуп, аны демократиялык баалуулук-

...кайталап окуп жатып, мен мурда да жазгандай, 2001-жылдын 11-сентябрында Нью-Йорк менен Вашингтондо болуп өткөн трагедиялуу окуяларга жарым жыл калганда өзүм баштан кечирген дүрбөлөңдүү ойлорду эске түшүрөм. Ал окуяларга чейин эле коллективдүү коопсуздук жөнүндөгү Келишимдин чектеринде тез аракеттенүүчү Коллективдүү күчтөрдү түзүү тууралуу чечим кабыл алынган эле. КМШ жана кызматташуунун Шанхай уюмунун линиясы боюнча Антитеррордук борборлор түзүлгөн.

Кыргызстан, Россия жана региондогу коңшуларыбыз биргелешип аракеттенүү менен, АКШнын Президенти Дж.Буштун чакырыгын кубатташып, коллективдүү күч-аракет менен Афганистандагы агрессиянын очогун биротоло жок кылуу үчүн антитеррордук коалицияга кошулушту. Бул коалициянын түзүлүшү, Экинчи дүйнөлүк согуштун жылдарындагы антинацисттик коалициянын жаралышы менен салыштырылуучу зор тарыхый маанилүү факт деп эсептейм.

кандырган гүлзарлары орун алган. Жазында ал жерде жыпарын аңкыткан ак гүлдөр назданса, андан соң жоогазындар менен розалар гүл ачкан. Мындагы көлмө жээктеринде, бак-дарактардын көлөкөсүндө шаардыктар, ошондой эле чарчап-чаалыккан жолоочулар менен зыярат кылуучулар эс алышкан. Жаздын таза абасы, толуп-ташыган дарыя жана арык суулары, жашыл бак-дарак, гүлдөр менен жемиштердин ушунчалык көптүгү Бабур тарабынан анын сүйүктүү шаарынын ар[illegible]кча касиеттери катары даңкталган.

Ба[illegible] бийлик жүргүзгөн XV кылымдын аягы, XVI кылымдын башталышында Ош шаары Мавераннахр менен Моголистандын ортосунда болгон араздашуунун дал борборунда турган. Алардын тирешүүсүнөн калк курмандыктарга жана көп сандаган азап-мүшкүлдөргө дуушар болгон. Акыр аягында, ченемсиз поэтикалык талантка эгедер жана бийлик жүргүзүүнүн сырларын чебер үйрөнүп чыккан, Темир династиясынын акыркы өкүлдөрүнүн бири болуп саналган Захереддин Мухаммед Бабур өз жергесинен сүрүлүп, чет элге барып баш калкалоого аргасыз болот. Бирок, бөтөн тарапта да ал сейрек жаралган уюштуруучулук жөндөмүн көрсөтүп, өз ичине Индия менен Афганистанды камтыган Улуу Моголдордун зор империя-

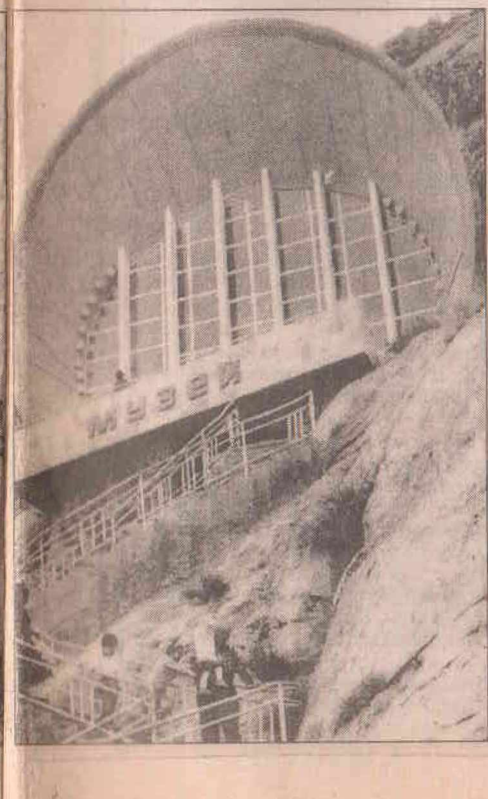

Кайрадан тарыхый темага өтүп жатып, Кыргызстандын түштүк райондору Кокон хандыгынын убагында баштан кечирген катаал сыноолор жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Адегенде анда Кокон менен Ош тең укуктуу өнөктөштөр катары чыгып жаткандай сезилген. Анан кокондук төбөлдөрдүн басып алуучулук ойниети уламдан-улам өскөн сайын окуялар башка жагына бурулуп кетти. Кокондуктар Ошту каратып алышты. Ал мезгилде Фергана иш жүзүндө ички тирешүүлөр менен араздашуулардын борборуна айланып, алардын акыры Кокон дооруна мүнөздүү болгон сарай төңкөрүштөрү жана арамза киши өлтүрүүлөр менен бүтүп турду. Фергананын калкы Кокон башкаруучулары таңуулаган салык эзүүсүнөн, административдик катаалдыктан жана жер ээлигиндеги кысымга алуулардан запкы тартып жатты. Тарыхчылардын бири, Кокон хандыгында адамдын туулганы жана өлгөнү үчүн да акы төлөткөн эсеп жеткис салыктардын бар экендигин эскерип жазган. Салык дем алган аба жана үйлөп чыгарган абадан гана алынган эмес экен. Мына ушундай шартта түштүк калкынын Кокон хандарына каршы көтөрүлүштөрү биринин артынан бири чыгып турду. Түркстандын генерал-губернатору К.И.Кауфман 1875-жылдын 3-декабрында Санкт-Петербургга: «Кокон хандыгынын тарыхы кыпчактар менен кыргыздардын тыным билбеген көптөгөн көтөрүлүштөрү жана ал тынчы жок элемент менен болгон Кокон хандыгынын мамле-

Совет бийлигин түштүк калкы бир беткей кабыл алган жок. Көптөр аны кубатташты. Бирок, 1918-жылдан тартып, дээрлик беш жыл бою региондо басмачы деген ат менен белгилүү болгон согушчан талаа отряддары аракеттеништи. Тоо аймактарына жайгашкан алардын таяныч борборлорун багынтуу көпкө чейин Кызыл Армиянын колунан келбеди. 1924-жылы кыргыз автономиясынын жарыяланышы гана кырдаалды түп-тамырынан өзгөртүүгө мүмкүндүк берди. Ош анда ири округдун борбору болуп, ал эми 1929-жылдан тартып, азыркыга чейин - Ош областынын борбору. Бул жерден кыргыз элине жакшы белгилүү саясий жана мамлекеттик ишмерлер Абдыкадыр Орозбеков, Төрөбай Кулатов жана Исхак Раззаков жетекчилик кызматка көтөрүлүшкөн.

Түштүк көңүл бурууну талап кылат

2000-жылы Ош шаарынын республиканын экинчи борбору болуп жарыяланышы бул шаарга жана бүткүл түштүк регионго өнүгүүнүн жаңы өбөлгө-шарттарын ачты. Ош барган сайын жалпы мамлекеттик шаардын белгилерине ээ боло баштады. Анда жогорку квалификациялуу адистерди даярдай турган университеттер менен ар түрдүү жогорку окуу жайлары (Мамлекеттик университет, Кыргыз-Өзбек университети, Технологиялык университет, Жогорку колледж) иштеп жатат. Студенттер шаардын бардык калкынын 17 процентин түзөт. Эл аралык өлчөм менен алганда, бул мындай шаар үчүн рекорддук көрсөткүч. Биздин экинчи борборубузда Орто Азия, Россия жана жалпысынан мурдагы советтик чек ара мейкиндигине кеңири белгилүү үч ири театр иштейт. Шаар улам көрктөнүп, улам

нуп, аны демократиялык баалуулуктардын үстүнөн койгон. Мыйзамга жана бийликтегилерге баш ийбөө чакырыгын таштаган оппозиция жоопкерсиздигин далилдеген.

Ошону менен бирге, эгерде түндүк жана түштүк региондогу абал-кырдаалды тарыхый көз караштан, кылымдар бою өкүм сүргөн тарыхый эс тутум жагдайын эске алуу менен талдап көрсөк, анда биздин коомдо өз ара ишенбестик түзүү үчүн өткөндөн келаткан негиздер жашап калуусу мүмкүн экенин көрбөй коюуга болбойт. Көчмөн түндүктөгүлөр менен отурукташкан-дыйкан түштүктөгүлөр байыркы мезгилдерден бери өздөрүнүн чарба жүргүзүү уклады боюнча айырмаланышып, аз эмес учурда чарбалык чөйрөдө конфликттүү мамилеге да кабылып турушкан. Бирдиктүү мамлекеттүүлүктү түзүүгө болгон жалпы багыт гана региондордун ортосунда жашаган карама-каршылыктарды тегиздеди жана абалкы кырдаалды бирдиктүү түндүк көтөрүүгө буруп келди. Азыркы шарттардагы мамлекеттик ишмердүүлүгүбүздө биз өткөндүн сабактарын эске алуу менен, алардан тийиштүү жыйынтыктарды чыгаруубуз керек деп ойлойм.

1999-жана 2000-жылдарда «тарыхтын көк ирими» уулуу көбүктү үстүнө чыгарды. Аны биздин түштүк аймагыбызга республикада орноп калган демократиялык түзүлүштү талкалоо, кыргыз элинде араздашуу менен душмандашуунун үрөнүн таратуу максатын көздөгөн чет жердик кара күчтөр алып келишти. Чындыгында бул түздөн-түз орто кылым жыттанган кесепет болучу. Афганистандагы талибдердин лагерлеринде диверсиялык даярдыктан өткөн жана ал тараптан курал-жарак жана финансы жагынан марттык менен камсыздалган бандиттик топтор менен күрөшүү бизден бардык күчүбүздү толук бойдон мобилизациялоону талап кылды. Өз тууган жерин коргогон жоокерлерибиз, Манастын убагындай эле массалык баатырдыкты көрсөтүштү. Алардын көптөрү майдан талаасында курман болушту. Баатырлар элеси эч убакта унутулбайт!

Биринчи этапта Кыргызстан жана региондогу коңшуларыбыз өздөрүнүн түштүк чөлкөмдөрүндө, ал эми Россия - Чечняда эл аралык терроризм менен күрөшүүнүн форпосту болушту. Жакындап келаткан коркунуч тууралуу биздин эскертүүлөрүбүзгө карабастан, дүйнө эли мындай чоң мүшкүлдүн масштабын аңдап-биле элек эле. «Эсте калган он жылдык» аттуу китебимдеги «Коркунуч кайдан чыгып жатат?» деген главаны

маанилүү факт деп эсептейм.

Биз антитеррордук коалициянын аракетине, азыркы мезгилде эл аралык тынчтык жана коопсуздук үчүн башкы коркунуч болуп калган эл аралык терроризмди түп-тамырынан кыркып жок кылууну көздөгөн анын чечкиндүүлүгүнө чоң үмүттөрдү тагабыз. Бирок, «Кудайга ишен, а өзүң оозуңду ачпа» деген орус макалы бар эмеспи. Бул, биз өлкөнүн Куралдуу күчтөрүнүн күжүрмөн даярдыгын тийиштүү деңгээлде кармап, аларды элибизге каршы жасалган агрессивдүү кол салуулардын мизин кайтаруу үчүн зарыл каражаттар менен жетиштүү өлчөмдө камсыз кылып турууга милдеттүү экенибизди билдирет.

Иштин дагы бир маанилүү жагы бар. Тарыхыбыз көрсөтүп келгендей, ар кандай душманга каршы эң мыкты курал болуп элдин биримдиги жана баш кошкондугу, өз мамлекетин колдогу бардык каражаттар менен коргоп калууга умтулуусу эсептелет. Биздин бабаларыбыз, улуу туп атабыз Манас азыркы заманда да өз элине берилгендиктин эң сонун өрнөгү болуп саналышат.

Түштүк эли көптөгөн кылымдар бою эркиндикти сүйүү жана өз өлкөсүнө берилгендиктин үлгүсүн көрсөтүп келишкен. Кыргызстандын мамлекеттик көз каранды эместигин түзүүгө жана чыңдоого алар баа жеткис салымдарын кошушту. 1990-жылдагы Ош окуяларын жана 2002-жылдагы Аксы окуяларын түштүктүктөр жүрөк канатуу менен кабылдашканын билем. Бул, мындан ары граждандык тынчтык жана улуттар аралык ынтымак түштүктө жашаган адамдардын - кичинесинен тартып, чоңуна чейин, ишенимдүү коргоосунда боло тургандыгынын залогу. Тарыхый эс тутум жана Улуу Жибек жолунун духу, он эки кылымдык оор сыноолор аркылуу өткөн мамлекеттүүлүгүбүздү чыңдоого, болгон умтулуу бизди жаратуучулук максаттарга чакырат. Азыр ташты туш тарапка ыргытпай, кайра чогултуунун, «Кыргызстандын - жалпыбыздын үйүбүздүн» имаратын жылдан-жылга бийиктетип куруунун, аны байлык менен толтуруп, дүйнөгө даңазалоонун мезгили.

«Кыргызстан - адам укугун урматтаган өлкө» деген жаңы улуттук идея республикадагы ички саясый стабилдүүлүк жана граждандык тынчтык үчүн кошумча якордун милдетин аткарууга чакырылган. Бул аталган идеяда Кыргызстандын бардык региондорунун калкынын улуу ой-тилектери чагылдыруусун тапкан. Бул улуттук идеяны турмушубуздун алмаштырылгыс мыйзамына айлантуу биздин бардык элибиздин иши. Түштүк журту бул жумушта алдыңкы катарда болушаарына терең ишенем.